

Romportl, Simeon

In memoriam August Schleicher († 1868)

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1988, vol. 37, iss. A36, pp. [161]-172

ISBN 80-210-0079-1

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101640>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

SIMEON ROMPORTL

IN MEMORIAM AUGUST SCHLEICHER († 1868)

Významné jubileum vědecké osobnosti je vždy příležitostí k tomu, abychom se vrátili k jejímu životnímu dílu a ocenili na něm takové vlastnosti jako šíři, hloubku, novost nebo naopak věrnost tradici, vliv a abychom se pokusili odhadnout míru, do jaké je dnešní stav oboru poplacen přínosu, jež do něho vzpomínaná osoba kdysi vložila. K tomu všemu skýtá život a životní dílo Augusta Schleichera hojnost námětů. Navíc se zdá, že je současná krize jazykovědy zaviněna mj. právě programovým stovacetiletým ignorováním evolucionistické složky Schleicherova odkazu.

Schleicherovi patří první rekonstrukce indoevropského prajazyka, byl jediný, kdo dal genealogickému stromu ide. prajazyka evolucionistický smysl, rovněž evolucionisticky pojal typologii. I když se poněkud zmýlil v datování předělu, odlišil éru konstituování jazyka od éry jeho exploatace, a tím se předem ohradil proti možnému uniformistickému vysvětlování jazykového vývoje. Objevil, že pro vývoj jazyků platí zákonitosti stejného řádu jako pro vývoj organismů živé přírody, toliko nepostřehl hranici mezi obecným a specifickým. Propracoval představu o materiální povaze jazyka a bezděky tak vytvořil etologickou koncepci jazykovědy. Položil základy komparativisticky založené lingvistické baltologii a vytvořil také tradici moderního komparativisticky založeného bádání slavistického. Svůj mateřský jazyk, němčinu, zpracoval zcela novým způsobem tak, že osvětlil současně jeho vnitřní strukturu a funkci, oboje jako výslednici jeho vnitřní a vnější historie, kterou v díle rovněž podrobně rozvedl; nauku o německém jazyce uvedl do spojitosti mezioborových a dal jí filozofickou dimenzi. To jsou pouze hlavní zásluhy. K nim se druží řada počínů drobnějších, byť nikoli bezvýznamných, jako je např. sepsání mluvnice polabštiny a jiné, z nichž o některých se chceme v úvodu zmínit jednak proto, že mají souvislost se známými momenty našich dějin politických, kulturních i jazykových, jednak také proto, že jsou relevantní pro profesionální zájmy bohemistické. Nakonec se však chceme soustředit na otázku platnosti Schleicherovy základní doktríny.

Samy životní osudy tohoto indoeuropeisty a badatele v oboru obecné jazykovědy, který v našich představách figuruje vždy spíše jako jenský pro-

fesor, jsou po určitou dobu pozoruhodně spojeny s politickým a kulturním děním v Čechách v době bachovského absolutismu. Zdá se, že jednou z příčin této asociace byl jeho aktivní zájem o aplikační problematiku jazykovědné teorie na spisovnou češtinu Jungmannovy éry. Koncem čtyřicátých let minulého století napsal totiž Schleicher, ještě jako docent bonnské university, česky několik pronikavých jazykovědných studií slavistických, z nichž jedna je přímo prací bohemistickou. Je to *O spisovnej češtině. Odevřený list cizozemského linguisty Českoslovanovi*. List byl adresován buď J. P. Koubkovi, nebo A. Vaníčkoví a vyšel v Bonnu u Adolpha Marcuse r. 1849. Schleicher zde vysvětluje, že si češtinu cení pro její starobylost. Ta se dle něho projevuje hlavně v nářečích, kdežto jazyk spisovný už staré mluvnické tvary silně obrousil. Schleicher by češtinu upřímně rád uvaroval dalšího úpadku, a k tomu účelu doporučuje používat jako spisovného jazyka moravských nářečí, bohatých na archaické tvary. List sám je napsán v takovéto pomoravštěné versi češtiny. O teoretickém pozadí tohoto Schleicherova hodnotícího stanoviska více napoví jeho stať zasvěcená charakteristice češtiny, ale vlastně také slovenštiny ve spise *Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht* (Schleicher, 1850), kde, mimochodem, věnuje charakteristice češtiny více místa než charakteristikám mnoha jiných, nikoli nevýznamných jazyků.

Uvedená stať si zaslouží zveřejnění v češtině, protože je v nejednom směru příznačná pro Schleicherovo myšlení a je dokumentem jeho hlubokého zájmu nejen o minulost, ale i o aktuální problémy živých jazyků. Na druhé straně je přímo ukázkovou aplikací Schleicherova historicko-typologického schématu na konkrétní historické poměry konkrétního jazyka. Tento Schleicherův zájem o živé jazyky a hlavně způsob, jakým mu dává průchod, už přímo přechází v angažovanost, kterou musíme ocenit, ať už máme jakýkoliv názor na jeho teoretické postuláty. Angažovaností připomíná Schleicher Baudouina de Courtenay, jemuž se podobá také svou nepřímou účastí v demokratických revolucích.¹ Avšak tato stránka Schleicherovy osobnosti a tato stránka jeho činnosti nemá být předmětem mého příspěvku.

„Na jazyce českém v užším slova smyslu, tzn. na českém jazyce spisovném je zřejmě patrna péče o to, aby jeho mluvnicí byla propracována na starobylém základě. Někdy jako by se však této tendenci nebylo dostalo důrazu. Některé tvary substantiv a adjektiv, zvláště tvary na *-í*, jichž má čeština (v důsledku stažení skupin s kmenovým *-i-*) velké množství, svědčí o nadmíru nedostatečném způsobu skloňování (příslušných typů). Také u substantiv na *-e* jsou mnohé pády poznamenány nežádoucí souzvučností. Stejně tak se vetřela mezi některé tvary časované nemilá souzvučnost osobních koncovek na *-í...* Princip měkčení souhlásek není v češtině vyhrocen do té míry jako v sesterské polštině; stejně jako polština se však čeština vystříhá souhlásek výrazně tvrdých. Přízvuk má vždy na první slabice slova, ale kromě toho dodržuje přísně také délku a krátkost, což patří k velkým přednostem tohoto jazyka. Rozdíl mezi *l* a *l* čeština setřela. Vytčené nedostatky se v moravských nářečích („im Mährischen“) vyskytují už daleko méně, protože mají (moravská nářečí) ke krásné stavbě staré češtiny ještě blíže. Český jazyk má..., tak jako většina

¹ J. Dietze uvádí, že Schleicher v tušení policejní prohlídky uschoval materiál, který by jej mohl usvědčovat z demokratického přesvědčení, u svého přítele A. Vaníčka (Dietze, 1966, 38–41).

dosud živých jazyků slovanských, nikoli zanedbatelné památky, dokumentující její starší období. Mnoho z památek náležejících různým jiným jazykům zůstalo dodnes nevydáno, z čehož vidno, že o češtinu je v tomto směru postaráno velmi dobře. Nejproslulejšími literárními pozůstatky ze staročeského období jsou Libušin soud (9. stol.) a básně Královéhradeckého rukopisu (13. stol.). Prostřednictvím takovýchto památek lze retrospektivně sledovat rozdíly mezi hlavními slovanskými dialekty až do 9. stol. Pochopitelně jsou tyto rozdíly o to menší, oč starší jsou památky, jež máme před sebou, přesto však zůstávají i zde do té míry zřetelné, že mohou sloužit za historický důkaz skutečnosti, že je církevní slovanština s ostatními nářečími souhradná a naprosto tedy nereprezentuje stav jejich původní jednoty. Ze staročeského bohatství tvarů bylo ovšem v průběhu času mnoho ztraceno, i tak zůstává však zachováno aspoň tolik, aby čeština jako pospolitost nářečí nepřišla o určité své specifické přednosti. Nářeční odstínění je zřetelné hlavně na Moravě, kde se ovšem vedle rozrůzněnosti nářeční projevuje svéráz značného počtu malých etnických skupin také v krojích a zvycích. K takovýmto nářečím patří např. nářečí horácké, hanácké, moravskoslovenské, valašské aj....“

Dále si Schleicher všímá nářečí slovenských, jež považuje ještě za nářečí česká (práce vyšla v r. 1850), a vyzdvihuje na nich ještě větší stupeň hláskoslovné a tvaroslovné konzervativnosti, tedy vlastností v jeho kvalitativní škále nejvyšších. Dospívá pak k tomuto pozoruhodnému závěru:

„V české jazykové oblasti (do níž, jak bylo právě vysvětleno, zahrnoval Schleicher ještě i oblast slovenskou — pozn. překl.) lze tedy pozorovat postupné ubývání pozdější porušenosti jazyka ve směru od západu na východ. Nejnižší stojí dialekt západní; shodou historických okolností se však naneštěstí stal právě on spisovným jazykem celé jazykové oblasti.“

Pro dnešního čtenáře je tato lingvistická charakteristika, která je jako typ velmi zdařilá, proycena milými reminiscencemi a asociacemi. Především je příjemné slyšet od cizince někdy až patetickou chválu na vlastní jazyk a na bratrský jazyk slovenský (ona vážná, leč historicky odůvodnitelná nepřesnost jistě v tomto kontextu nepohorší ani Slováka, ani Čecha).² Sympatická je rovněž skutečnost, že Schleicher psal některé své práce česky, že mu náš jazyk — v době, kdy byl ještě prestižně nízko — stál za to, aby kvůli němu vyhledával příležitosti k návštěvě naší země³ a aby si nakonec vydobyl profesuru na pražské universitě. S příjemnou nostalgií bereme na vědomí také odkazy na Libušin soud a na básně z RK; jenže pro Schleichera se toto téma později stalo neuralgickým místem, neboť mu dalo nahlédnout za oponu našeho obrozenského vlastenectví, když se bylo stalo — jak Schleicher tušil — motivem skutků, jež měly za následek, že profesor Schleicher poznal na vlastní osobě něco z metod vídeňského ministerstva vnitra.⁴ Disgustován a ztrativ důvěru opustil Schleicher nakonec dobrovolně výhodné místo řádného universitního profesora v Praze a vzal zavděk provizorním místem titulárního profesora v Jeně, které mu zajišťovalo jen poloviční příjem.

² Schleicher zřejmě nebyl ještě seznámen s dílem L. Štúra, J. M. Hurbana a M. M. Hodži. Cituje pouze Bernoláka (1850, s. 216—217).

³ Schleicher například byl přítomen Kroměřížskému sněmu v r. 1848 jako dopisovatel listu *Die Kölnische Zeitung*. Sám přiznával, že si tuto příležitost zajistil, aby se mohl bezprostředně seznámit s češtinou (Dietze, 1966, s. 22—23).

⁴ Více detailů o této záležitosti najdeme u J. Dietze (1966, s. 38—41).

Jako lingvistická charakteristika je citovaná stať důsledným uplatněním Schleicherových zásad historicko-typologických. Na srovnávané jazyky aplikuje totiž Schleicher kvalitativní měřítko vycházející z předpokladu, že každý jazyk vstupuje do historie dokonale vybaven, tedy ve svém nejvyšším možném kvalitativním stavu. Dále už záleží jen na tom, do jaké míry si toto své vybavení dovede udržet, protože v době historické naň působí toliko tendence rozkladné (konstruktivní procesy dle Schleichera probíhají v jazycích výlučně v období předhistorickém). Čím více se tedy jazyk těmto rozkladným tendencím podvoluje, tím více ztrácí na své původní kvalitě. V tomto učení je dovedena do důsledku starší Raskova poučka o zjednodušování morfolo-gických systémů jakožto univerzálním jevu.

Snad by nyní bylo na místě podat kritiku této koncepce; to by však bylo nošení dříví do lesa. Zastavíme se raději u toho, v čem se nám uvedená teorie jeví pravdivou: Hodnotí-li Schleicher negativně nepůvodní homonymii některých deklinovaných a konjugovaných tvarů v češtině, má pravdu potud, že kdyby se byla čeština nějakým způsobem uchránila fonetických procesů, jež tyto homonymii způsobily, nebyly by příslušné flektivní typy — hlavně deklinační — pozbyly svých funkčních kvalit.⁵ Schleicher — snad jako první — vidí velmi dobře, že by tyto změny mohly být počátečním krokem na cestě od synteticko-flektivního typu k typu analyticko-flektivnímu, jež ovšem považuje za méně hodnotný, a chce češtinu podobného procesu uvarovat — proto ono doporučení používat raději archaizujících nářečí moravských.

Od těch dob však už jazykověda problematiku vztahu mezi jazykovým typem syntetickým a analytickým vyjasnila — v nemalé míře zásluhou česko-slovenské anglistiky meziválečného a poválečného období. Metodou konfrontační analýzy vyšlo na jevo, že jsou oba typy funkčně naprosto ekvivalentní. Angličtina např. došla ke svému analyticko-flektivnímu typu (od původního typu synteticko-flektivního) rozsáhlým přesunem vztahů mezi funkcí a exponentem, a toliko v celé této šíři diferencí může být její jazyková struktura hodnocena, ať už ji budeme srovnávat s jejím výchozím (původním) stavem, nebo s jiným jazykem synteticko-flektivním.⁶ Podobná ekvivalence vychází najevo při konfrontačním zkoumání jiných dvojic jazyků nejrůznějších typů. Tento závěr by ovšem neměl překvapovat, protože se novodobé lidstvo o téže skutečnosti přesvědčuje napořád překladatelskou praxí. Jazykové změny porušující systém jazyka nezůstávají totiž izolovány, nýbrž vyvolávají obyčejně řetěz změn, jimiž se kvalita jazyka i během jeho přeměn udržuje na úrovni odpovídající úrovni současných potřeb jazykového společenství. To je zajišťováno zpětnovazebním aparátem, jenž u jazyka funguje podstatně hbitěji než např. u objektů organické přírody.

Oprávněně by tedy mohl Schleicher mluvit nikoli o znehodnocování jazyka, nýbrž toliko o kompenzovaném znehodnocování toho či onoho subsystému jazyka. Z toho však nikterak nevyplývá, že by byly jeho obavy o osud jazyka bezpředmětné. Z poznatku, že je v jazyce znehodnocování jednoho subsystému

⁵ Schleicher pochopitelně nepředpokládal, že by bylo v době praslovanské a pračeské možno bránit fonetickým procesům, vidí v tom však historické poučení pro současnost, kdy již jazykovědci o kodifikační normy (spolu)rozhodují.

⁶ Toto průkopnické objevení nových metod a nových poznatků je nerozlučně spjato s činností V. Mathesia (např. Mathesius, 1961) a jeho školy (srov. např. Vachek, 1975 a četné příspěvky zvl. ve sbornících *Travaux linguistiques de Prague* a *Brno Studies in English*).

doprovázeno zhodnocováním subsystémů jiných, nám nesmí vyplynout závěr, ke kterému nejednou docházeli čeští strukturalisté, že bychom totiž proto mohli nebo snad i měli být ke znehodnocování např. tvaroslovného subsystému vlastního jazyka fatalisticky lhostejní a těšit se vědomím, že hodnota jazyka jako celku zůstane i tak zachována. (Někteří dokonce změnám přikládají zásadně pokrokový charakter a rádi by jim ještě napcmáhali).⁷ Sumace změn souhlasného smyslu, jež by byla schopna vyvolat v jazyce onu výše zmíněnou řetězovou reakci a posléze tak přetvořit jazyk ve strukturu zcela jiného typu, musí totiž být pro jazyk každého národa s bohatým literárním fondem krajně nebezpečná, protože by každá závažnější změna jazykového systému těžce rozrušila celou kulturní tradici národa.

U nás rád poukazoval Vilém Mathesius — někdy dokonce s náznakem výčitky buditelům první generace — na příklad přeměny staré angličtiny (anglosaštiny) v angličtinu střední, jako by se v Anglii po vpádu Normanů nebylo stalo nic více, než že se jazyk syntetického typu přeměnil v jazyk typu analytického — protože nebylo instituce, která by byla bránila inovačním tendencím v jazyce. Že k takovému vývoji došlo za podmínek, kdy byla úplným rozdrce-
vím národa zlomena jeho kulturní tradice, Mathesius záměrně přehlížel a dokonce neváhal přesvědčovat čtenáře o tom, že se angličtina — zřejmě zásluhou těchto okolností — obrodila jaksí dokonaleji než čeština 18. a 19. století. Těmto snad jen letmo vysloveným názorům bychom nepřikládali tolik důležitosti, kdyby nebyly zapustily hluboké kořeny v české teorii jazykové kultury.⁸

Takto lze ovšem myslit jen potud, pokud za předmět jazykovědy považujeme jazyk zbavený zřetele k historii vlastní a k historickým poutům se společností, pro niž je jazykem mateřským. Odhlédneme-li už od historické neousměřitelnosti období mezi bitvou u Hastingsu a Chaucerem na jedné straně a bitvou na Bílé hoře a Pelclem, Dobrovským a Puchmajerem na straně druhé, neboť první začínalo i končilo ještě v hloubi feudalismu, kdežto druhé začínalo za pokročilého feudalismu a končilo za raného kapitalismu, musíme i tak konstatovat s podivéním, že zde Mathesius činí doporučení, jež by mohla mít velký kulturně dějinný dosah, pouze na základě stavu samotných jazykových struktur a na základě jejich proměn. Je zarážející, že škola, která se nazývala funkcionalistickou, nepřihlížela v této souvislosti k nejvyšším funkcím jazyka, k tomu, že je např. jazyk do té míry těsně spjat s (národní) kulturou, že spolu s ní vytváří banku motivačních hodnot celého společenství, což např. také předpokládá dokonalou funkci thesaurační, umožňující nejen komunikaci meziindividuální a meziskupinovou, nýbrž i mezigenerační. Takto pojatá komunikace ovšem implikuje i funkci mentální (ujasňovací) a nesmí také být chápána jen jako zprostředkování standardních obsahů příslušných forem, tzn. že musí počítat i s funkcemi nadstavbovými nebo zase příležitostnými atd.⁹

⁷ Tento názor vyslovil P. Sgall (1960) v práci, která je jinak pozoruhodná tím, že se v ní rovněž doporučuje používat ve funkci spisovného jazyka podoby dosud nářeční. Rozdíl je však v tom, že se nedoporučuje substancovní útvary archaizující, nýbrž inovující.

⁸ Mathesius prezentuje tyto názory v památné stati (1932) ve sborníku Spisovná čeština a jazyková kultura, přetlumočené rovněž ve sborníku Čeština a obecný jazykozpyt (1947a) a dále ve stati (1947b). Na Mathesia navazuje řada jeho žáků, hl. příslušníků pražské školy.

⁹ K celostnímu pojetí systému jazykových funkcí srov. V. A. Avrorin (1975) a S. Romportl (1985a).

Kdyby v některém národě s významnou literární tradicí, např. v kterémkoli národě evropském, dali jazykovědci průchod takovým procesům, jež by znamenaly hlubší proměnu jazyka, pak i kdyby se tím kvalita jazyka samého nesnížila, přece by symbióza tohoto jazyka se společností — vzhledem k výše uvedeným funkcím — vyšla z kontinuity, a to by samo o sobě představovalo újmu nezměrnou. Neodvratně by se také takový národ ocitl před dilematem jak naložit se svým kulturním dědictvím. V podstatě by se nevyhnul alternativě (pokud by snad nechtěl na svůj thesaurus přímo resignovat) dvojjazyčnosti (příslušníci takového národa by se museli vedle jazyka současného naučit také jazyku staršímu), nebo reinterpretace celého literárního fondu, jeho přeložení do nového jazyka a reedice. Nehledě na to, že by byla druhá alternativa, pokud by měla být realizována svědomitě (jinak by se ovšem řešení vzhlo de facto v resignaci na kulturní kontinuitu), ekonomicky prakticky neúnosná, zatížila by rovněž více méně veškerou inteligenci těžkými problémy interpretačními, jež by se mj. také pravděpodobně nepodařilo vyřešit bez setření mnoha z výše jmenovaných funkcí nadstavbových a příležitostných, zvláště funkcí estetických — ne snad kvůli zásadní nepřeložitelnosti, ale proto, že otázka přetlumočení jednoho idiomu idiomem jiným vyžaduje mnohé inspirace; je to dlouhý tvůrčí proces, pro který by v situaci masové objednávky nebyly dost vhodné podmínky.

Zkušenost s vlastním jazykem ukazuje, že nás před podobné alternativy mohou stavět i změny zcela nepatrné. Např. reforma normy uveřejněná v r. 1956 generalizovala mj. významy předložek *s(e)*, *z(e)*. Nešlo přitom sice o kodifikaci změny přirozené, nýbrž o přímé zavedení změny umělé, při níž se na základě interpretace pádového systému ve smyslu principů Jakobsonovy teorie pádu neutralizoval rozdíl mezi ablativním významem předložky *s(e)* a elativním významem předložky *z(e)*. To však nic nemění na skutečnosti, že se touto reformou ocitl jazyk spisovný v nové situaci, která v určitých případech znemožňuje tradiční způsob vyjadřování. Nemám ani na mysli neutralizaci rozdílu v banálních případech jako *odcizil peníze ze stolu : se stolu*, kdy by se např. na každý z obou zločinů mohla vztahovat i jiná výměra trestu; takové situace se dají vždy ještě odlišit explicitnějším vyjádřením. Ve spojitosti s touto změnou jsem však zaznamenal několik klasických případů toho, že nový kód úplně rozvrátil estetickou funkci výrazového prostředku. Uvedu jeden z nich. V básni *Závrať* ve sbírce *Tvůj hlas líčí* Josef Hora náladu vyvolanou optickými dojmy zrcadlení hladiny řeky v místě jezu:

Viděti

.

jasnou pleť hodin padajících s jezu

.

Sled hlásek -jí-í — je- vyvolává vizuální, popř. hmatovou představu vody hladce padající s jezu, která buď (deformovaně) zrcadlí hodiny naproti stojící věže, nebo prostě jen jakoby unáší čas. Neznělé souhlásky [c], [x], [s] tuto představu pro svou nízkou intenzitu a absenci základního formantu znělých souhlásek nikterak neruší. Ve vydáních po r. 1956 však redakce změnilly předložku *s* v předložku *z*, tak aby byla grafika ve shodě se základním principem nové normy. I když to není ve shodě s platnou spisovnou ortoepickou normou, podrobuje většina čtenářů (recitátorů) hlásku [x] před [z] asimilaci znělosti, takže místo ['padaji:ci:x 'sjezu] získáme ['padaji:ci:γ 'zjezu].,

V této verzi se už ztrácí dominance disperzních hlásek [j], [i:] [e], vyvolávajících na základě synestézie vizuální (a zprostředkovaně i hmatovou) představu hladkosti, a uplatňuje se spíše efekt dvou znělých frikativ, takže daný úsek už nepodtrhuje představu vizuální, nýbrž akustickou, a čtenář by se právem mohl domnívat, že zde básník podbarvuje hukot jezu. To ovšem silně interferuje s celkovou malířskou (a nikoliv hudební!) vizí, již báseň sděluje, srov.:

Té závratí, vidět ptáka, jak vzlétá,
zahradníka, jak pod rukama
mu kvetou z hlíny všecky barvy světa,
proměnu podob na tvé lidské tváři,
dětský úsměv, jenž v ohňostroj se mění,
a trávy září, kroky v travách září.

Viděti bílé prsty v temném vlase,
tisíce sluncí na měkkém dnu lesa,
když polednem zpěv klasů rozdouvá se.

Tančící chvíle v šatu našich písní,
jasnou pleť hodin, padajících s jezu
za hudby vln, jež modrým světlem třísní
naše oči a rty jak snítka bezu.

Veškeré změny základních rovin jazykového systému, ať už budou spontánní, nebo i sebelépe promyšlené, povedou vždy neodvratně k interpretacím právě uvedeného druhu, protože je nelze prognosticky obsáhnout. To se týká nejen rozsáhlých změn komplexních, nýbrž i změn drobných. Jediný způsob, jak jim lze zabránit, je přísný konservatismus v rovině hláskoslovné, morfematické i morfologické.

Podobných úskalí je si Schleicher zřejmě vědom, ale veškerá rozladění obsahu a formy interpretuje jeho funkci deteriorace morfologického typu. Do morfologického typu tedy vlastně promítá úroveň úkonové způsobilosti indoevropských jazyků. Proto bychom měli považovat za projev velmi správného postřehu, jestliže Schleicher lituje vzniku homonymie koncovek, zvl. deklinačních, přestože zdůvodňuje své hodnocení typologicky. Slepou uličku, do níž se v češtině dostaly ijo-kmeny a ija-kmeny, viděl stejně dobře také Dobrovský. V duchu Dobrovského vedl pak Jungmann takovou jazykovou politiku, že dal výrazům tohoto typu zaniknout a nahradil je formacemi jiných typů. Proto výrazy jako *řebří, prادلí, švadlí, maceši, kontribucí* do kodexu moderní češtiny nevešly. Horší situace by ovšem byla vznikla, kdyby příslušné deklinační typy byly bývaly jedinými deklinačními typy v češtině. Homonymie tvarů měkkých substantiv feminin je už snesitelná stejně jako homonymie koncovek 3. os. sg. a pl. sloves 4. třídy.

Dříve než přejdeme k otázkám obecnějším, nezapomeňme ještě vyzdvihnout, že Schleicher vidí (český) národní jazyk zcela moderně jako pospolitost variet, „pospolitost nářečí“. Protože však souvisí s problematikou ontologie jazyka, vrátíme se k této myšlence v závěru.

Naše úvaha nás tedy dovedla ke stejným zásadám, jaké hlásal August Schleicher. Jak jsme však již naznačili výše, dospěl Schleicher ke svému požadavku jazykového konzervatismu domyšlením Raskova poznatku, že všechny jazyky se syntetickou flexí podléhají analytickým tendencím, jejichž prosazování neznamena nic jiného než postupné zjednodušování, a tudíž

ochuzování morfologického systému příslušných jazyků. Rask v tomto zjednodušování ještě nevidí úpadek — naopak, při řešení otázek jazykového míšení upozorňuje výslovně, že zjednoduší-li se morfologie, neznamená to, že by se rozplynula (poprvé Rask, 1811). Vzhledem k tomu, že všechny indoevropské jazyky jsou původně flektivní, představuje vlastně tendence k analytičnosti diachronní jazykové subuniversale platné mj. v celém rozsahu indoevropského areálu. Prakticky všechny písemné památky nám prezentují indoevropské jazyky již v procesu ranějšího nebo pokročilejšího rozměňování původního rigorózního morfologického systému, jež nám nicméně umožňují rekonstruovat. Jak již víme, je první rekonstrukce tohoto druhu zásluhou Schleicherovou. Rekonstruovaný prajazyk se mu jevil jako prototyp jazyka synteticko-flektivního, v němž jeho synteticko-flektivní charakter dominoval ve své později již nedostižitelné plnosti. Byl to vesmír v okamžiku velkého třesku. Od té doby v něm již nedochází k žádnému koncentrování, nýbrž vždy jen ke zředování (jeho morfologické substance). Stojí za zmínku, že Schleicher došel ke své rekonstrukci stejnou metodou, jako astronomové k představě velkého třesku.

Pochopitelně se Schleicher zamýšlel i nad genezí tohoto důmyslného systému. Protože historie nám může dosvědčit jen proces jeho diferenciacce a rozpadu, bylo třeba posunout okamžik jeho vzniku do období předhistorického. Zde však bylo samozřejmě nutno pracovat jinými metodami, než jakých používá historicko-srovnávací mluvnice. Schleicher přistoupil k řešení problému geneze indoevropského prajazyka typologicky. Předpokládal, že praindoevropština vznikla kondenzací útvarů nějakého jazyka předchůdce, jenž musel původně být zřejmě typu izolujícího. Přitom Schleicher počítal s tím, že mezi oním izolujícím předchůdcem a indoevropským prajazykem zprostředkoval jako přechodné stadium ještě útvar typu aglutinujícího. Všechny tři základní jazykové typy se dle Schleichera dochovaly do doby současné tím způsobem, že se nejprve u části jazyků izolujících a posléze u části jazyků aglutinujících zastavil proces jejich přeměn, jenž¹⁰ byl pouze u části jazyků aglutinujících doveden až k „vrcholu dokonalosti“, typu synteticko-flektivnímu. Pro obě období, předhistorické a historické, postuluje Schleicher působení odlišných vývojových zákonitostí, ale s odlišnými zákonitostmi vývoje počítá i pro genezi zmíněných tří typů v rámci období předhistorického. O typu izolujícím předpokládá, že vznikl přímo z předlidských forem.¹⁰

Jako výhodné mnemotechnikon pro svůj systém akceptoval Schleicher Hegelovu dialektiku. Rozlišoval proto období předlidské, v němž předchůdce člověka ještě nedisponoval specificky lidským jazykem. Světový Duch, který zatím působil somatické konstituování lidského předchůdce, nepřistoupil ještě v tomto období ke kreaci jazyka. Teprve v dalším období, lidském období předhistorickém, se stává jazyk jako součást vznikajícího specifika člověka sférou jinobytí Ducha, a tudíž předmětem jeho intenzivní kreativní činnosti. To je tedy období konstituování všech tří základních typů jazyka (v jejich rámci také indoevropského prajazyka). Vstupem lidstva do období, jež nazývá Schleicher obdobím historickým nebo prostě historií, vzniká pro Světového

¹⁰ Obecné teorie Schleicherovy jsou vyloženy hlavně v jeho spisech z let 1848 a 1850, v aplikaci na německý jazyk pak ve spise Schleicher, 1860. Typologie je rozvedena ve spise Schleicher, 1859.

Ducha nové pole působnosti, totiž historické dění. Je to doba, kdy už je dovršena etnogeneze lidských pospolitostí, a v jejím rámci také glotogeneze. Proto Duch opouští tuto síru své kreace a přechází k řízení historického procesu, jímž má být lidstvo dovedeno k nejvyšším metám. Samozřejmým důsledkem tohoto přesunu je skutečnost, že se jazyky již přestávají vyvíjet, a ponechány svému osudu nemohou než degenerovat, k čemuž valnou měrou přispívá zvýšená komunikace v období historickém — Schleicher mluví přímo o opotřebování, obrušování jazyka. Působení analytických tendencí v jazyce synteticko-flektivním není tedy pro něho ničím jiným než takovýmto „obrušováním“. Této hegelovské staří netřeba přikládat příliš velký význam. Schleicherovi posloužil módní filozof k tomu, aby mohl svou nauku prezentovat v integrované podobě — později od hegelovství odstoupil. Do osnovy hegelovské dialektiky vpravil Schleicher tyto své poznatky: 1. Indoevropské jazyky bývají postihovány rozkladem syntetické flexe, tedy evidentní degenerací morfologického systému. 2. Tyto změny buď porušují kontinuitu spisovného jazyka, nebo od něho vzdalují dialekty a s nimi i jazyk běžně mluvený. 3. Subsystem, který se v době historické rozpadá, musel v době ještě starší vzniknout. Podmínky a charakter evoluce jazyků jsou tudíž v různých epochách různé.

V rozlišování dvou fází je skryt ještě jeden moment: dovršení evoluce základny, vytvářející kvalitativně vyšší podmínky pro evoluci nadstavby. Nazvěme první období konstitutivním a druhé exploatačním. U Schleichera koinciduje předěl mezi těmito fázemi s předělem mezi předhistorií a historií jazyka. Intensionálně však jde o dvě různé věci. Schleicher sám někdy nazývá první období obdobím růstu a druhé obdobím opotřebování. Takovéto fáze lze pozorovat i na vývoji biologických druhů. V jazyce bychom však museli posunout předěl mezi nimi do doby nedávné — do doby intenzivního růstu reálií, komunikace, thesaurační funkce, do doby stylistické vytríbenosti jazyka.

Poznámka: V moderní evoluční biologii se oné druhé fázi říká široká plochá střecha a předpokládá se, že se na ní biologický druh po jejím dosažení udržuje po určitou dobu (měřitelnou v geologické stupnici), aniž se dále mění, a poté zaniká. Je to doba naplnění „smyslu“, přesněji řečeno etologických potencií druhu. Lépe by však bylo mluvit o postupném naplňování, protože i rozvíjení funkcí má svou evoluci, pro niž je nejvýhodnější podmínkou stabilita základny. Není vyloučeno, že i samo rozlišování „jinobyti Ducha“ a „návratu Ducha k Sobě“ v Hegelově dialektice odráží tento biologický poznatek (neboť Hegel byl velký znalec přírodních věd), který sám o sobě není nikterak nový.

V duchu právě vyložené koncepce vytvořil Schleicher svá největší materiálová díla, *Die deutsche Sprache* (1860) a *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* (1861—62). Ke konci své životní dráhy se však přiklonil k darwinismu, aniž ovšem už mohl ze své konverze vyvodit důsledky. Zůstalo v podstatě jen při několika deklarativně pronesených poučkách. Dvě nejdůležitější spočívaly v tom, že Schleicher použil darwinovsko-häckelovského genealogického stromu k vyjádření genealogických vztahů a že přisoudil jazyku a jeho vývojové determinantě materiální povahu. Nicméně se právě tyto poučky staly východiskem ostrých kritik namířených proti celému Schleicherovu životnímu dílu, na kterém se mu ovšem povětšinou vytýkalo hegelovství. Tam kde se vytýkalo darwinismus, byly kritiky většinou konfušní, kritiky hegelovského systému byly zase většinou povreční.

Odpor proti Schleicherovi povstal hned v roce jeho smrti (1868) a nabýval rychle na šíři a intenzitě, takže se brzy rozrostl v protischleicherovské tažení, jež Schleicherovu nauku generačně izolovalo a způsobilo, že tak slibně započaté jazykovědné evoluční učení nenašlo dodnes pokračovatele.¹¹ Je přitom paradoxní, že byly kritiky vedeny z pozic pozitivistických, do nichž se Schleicher sám rovněž připravoval přejít. Jeho nadšení Darwinem pramenilo právě z toho, že se mu osobně jevilo Darwinovo dílo jako realizace a triumf pozitivistických zásad. Reakce na Schleichera však byla projevem seberealizace nové generace.

Hlavními momenty, jež se Schleicherovi vytýkaly, byly biologismus (naturalismus) a idealismus. Biologismem se rozuměla skutečnost, že Schleicher vztáhl zásady evoluce biologických druhů, vyjádřené genealogickým stromem, na vývoj jazyků. Schleicher se při tom navíc skutečně dopustil chyby, spočívající v tom, že se stromem akceptoval také Darwinův princip boje o život jako jeden z faktorů evoluce jazyků. Tím se situace ještě komplikovala.¹² V souvislosti s genealogickým stromem se Schleicherovi vytýkalo, že determinantám vývojových linií jazyků přisuzuje stejně imanentní charakter jako determinantám linií vývoje biologického. Proti tomu se zdůrazňovala společenská povaha jazyka, která vnucuje jazykovému vývoji jiný druh zákonitosti.

Tak jako Schleicher vedl hranici mezi zákonitostmi společnými jazykům i živým organismům na jedné straně a zákonitostmi specifickými pro ty či pro ony na straně druhé příliš hluboko v oblasti jazyka a přírody, vedli ji Schleicherovi kritikové na straně jazykovědy tak, že téměř koincidovala s hranicemi samé jazykové domény. V kombinaci s principem boje o život dovedl zmíněný nedostatek Schleichera k poněkud komplikovanému omylu: Místo o konkurenci mezi různými jazykovými strukturami (ta však nepatří k hlavním činitelům jazykového vývoje)¹³ mluví o bojích a válkách mezi etnickými skupinami. Schleicher se zřejmě nevymanil ze zajetí ontologického paradoxu jazyka, spočívajícího v tom, že se jazyk svými atributy podobá biologickému druhu, jehož specifikum je garantováno genetickým kódem, ale ontologicky je sám atributem populace, jejíž specifikum se (v mezích své autonomní kompetence) genetickému kódu právě vymyká. Z toho vyplývá, že má jazyk vlastní orgány nadindividuální a nadgenerační stability, udržující jeho identitu v kontinuitě. Právě díky těmto orgánům a z nich plynoucím vlastnostem připomíná jazyk biologický druh, a extrapolaci mu pak bývají připisovány i jiné vlastnosti biologického druhu. Na druhé straně si však je Schleicher vědom jednoho z nejpodstatnějších rozdílů mezi biologickým druhem a jazykem. Je to interiorizace integrálního chápání jazyka jako „druhu“ (tj. jako jednoty variet) nositeli jazyka, projevující se v mechanismech mezivarietní komunikace. Jazyk jako druh sjednocující své variety není tedy jen

¹¹ Hlavními kritiky Schleicherovými byli W. Scherer (1868) a H. Osthoff—K. Brugmann (1878), avšak ideje, jež vytvářely novou atmosféru, přicházely hlavně od W. D. Whitneyho. Kromě toho vycházela Schleicherova díla v době, kdy nastal v Německu odklon od Hegela.

¹² W. Scherer např. napravuje Schleicherovy názory tím, že vztahuje platnost principu boje o život na interakce, konkurenční „boj“ o přežití mezi slovy v dějinách německého jazyka.

¹³ O konkurenčních bojích mezi jazyky jako takovými pojednává již R. Rask (1811, 1818). Dnes se podobným otázkám přibližuje lingvistická kontaktologie. Tyto procesy však nejsou podstatnými faktory jazykového vývoje.

taxon, nýbrž realita — srov. Schleicherovo definování českého jazyka jako pospolitosti nářečí.

Ze všeho nejzásadnější význam však měly protischleicherovské argumentace vycházející z asociativní psychologie. Z jazyka jako atributu národa byla přenesena pozornost na psychologii a fyziologii individuálního řečového aktu, na idiolekt, jeho ontogenezi, jazyk různých, hlavně etnických skupin v rozmezí předem zvoleného časového intervalu. Zákonitosti takto odpozorované byly generalizovány na základě extrapolace a vydávány za jediné, univerzální zákony vývoje. Evoluční teorie nazývá toto stanovisko, jehož se v jazykovědě drželi hlavně mladogramatikové, evolučním uniformismem. Zásady evolučního uniformismu se ve stejné době začaly prosazovat také v biologii a měly i zde kořeny v pozitivismu. Schleicherovi se vytýkala opačná teoretická pozice, nazývaná variaformismem. Teprve druhá polovina našeho století přináší obrat. Evoluční teorie se vrací k variaformismu, jehož jednou odnoží je idea evoluce evoluce. Zároveň se vyvíjí stále větší úsilí o vybudování evoluční teorie netoliko biologické, nýbrž univerzální.¹⁴ Také v jazykovědě se znovu a na kvalitativně vyšším stupni vytvářejí koncepce vývoje typologické.¹⁵ Pro evoluční chápání jazyka vytváří předpoklady také etologie (pro dnešní etology je Schleicherova práce z r. 1865 přímo objevem). Je tedy jen v řádu věcí, jestliže se ke Schleicherovi vracíme. Jeho dílo se nám dnes začíná jevit jako stavebnice, jejíž všechny kostky obsahují segmenty realistické kresby (ne vždy stejného stupně ostrosti), toliko některé jsou navzájem zaměněny. Podaří-li se Schleichera reinterpretovat v duchu jeho intencí, získáme monumentálně univerzální dílo nezměrné hodnoty. Budeme se pak k němu moci vracet, abychom navazovali nitky tak záhy přerušené tradice oboru, bez kterého by se jazykověda pro budoucnost neobešla.

LITERATURA

- AVRORIN, V. A.: Problemy izučeniya funkcionalnoj storony jazyka. Leningrad 1975.
 BEHAVIOUR AS ONE OF THE MAIN FACTORS OF EVOLUTION. International Working Colloquium. Liblice, December 15—20, 1986.
 DIETZE, J.: August Schleicher als Slawist. Berlin 1966.
 JAKOBSON, R.: Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. TCLP 1936, No 6, s. 244—253.
 LORENZ, K.: Vergleichende Verhaltensforschung. Grundlagen der Ethologie. Wien—New York 1978.
 MATHESIUS, V.: O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: Spisovná čeština a jazyková kultura (B. Havránek—M. Weingart ed.), s. 14—31. Praha 1932.
 MATHESIUS, V.: O potřebě stability ve spisovném jazyce. In: Čeština a obecný jazykozpyt, s. 415—435. Praha 1947a.

¹⁴ Srov. např. pracovní kolokvium Behaviour as the Main Factors of Evolution, Liblice 1986.

¹⁵ Především G. A. Klimov a jiní sovětští kavkazologové a paleoaziatisté, srov. o nich S. Romportl, 1976, 1980. Jazykové typy relevantní z hlediska vývoje, jakož i jejich posloupnost se dnes definují jinak než za Schleichera. Zvláště by dnes neobstála charakteristika, kterou Schleicher podal o typu izolujícím. Principiálně však význam typologie opět vzrůstá.

- MATHESIUS, V.: Problémy české kultury jazykové. In: *Čeština a obecný jazykozpyt*, s. 436—458. Praha 1947b.
- MATHESIUS, V.: *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém*. Praha 1961.
- OSTHOFF, H.—BRUGMANN, K.: *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Erster Theil. Vorwort s. III—XX*. Leipzig 1878.
- PAUL, H.: *Prinzipien der Sprachgeschichte. Fünfte Auflage*. Halle a. S. 1920.
- RASK, R. K.: *Vijlending til det Islandske eller gamle nordiske Sprog*. Kjøbenhavn 1811.
- RASK, R. K.: *Undersøgelse om det gamle Nordiske eller islandske Sprog Oprindelse*. Kjøbenhavn 1818.
- ROMPORTL, S.: Aktualnost poznatků o jazycích ergativního typu (rec.): G. A. Klimov, *Očerky obščeĭ teorii ergativnosti*. Moskva 1973. 264s. In: *SaS*, 37 (1976), s. 121—134.
- ROMPORTL, S.: *Kontenzivní typologie a dílo G. A. Klimova (souborná recenze)*. In: *SPFFBU*, A 28, 1980, s. 259—263.
- ROMPORTL, S.: *Grafika, evoluce, norma*. In: *SPFFBU*, A 33, 1985a, s. 111—123.
- ROMPORTL, S.: *O nejvýznamnějším směru současné evoluční teorie (souborná rec.)*. In: *SPFFBU*, A 33, 1985b, s. 149—151.
- SGALL, P.: *Obichodno-razgovornyj češskij jazyk. Voprosy jazykoznanija*, 1960, č. 2, s. 11—20.
- SCHERER, W.: *Zur Geschichte der deutschen Sprache. Zweite Ausgabe*. Berlin 1878.
- SCHLEICHER, A.: *Zur vergleichenden Sprachgeschichte*. Bonn 1848.
- SCHLEICHER, A.: *Die Sprachen Europas in systematischer Uebersicht*. Bonn 1850.
- SCHLEICHER, A.: *Zur Morphologie der Sprache*. St. Petersburg. 1859.
- SCHLEICHER, A.: *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*. Weimar 1863.
- SCHLEICHER, A.: *Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen*. Weimar 1865.
- SCHLEICHER, A.: *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Zweite... Auflage*. Weimar 1866.
- SCHLEICHER, A.: *Die deutsche Sprache*. 3. Auflage. Stuttgart 1874.
- SCHMIDT, H.—D.: *Obecná vývojová psychologie*. (Přel. L. Švancarová, J. Švancara, K. Plocek.) Praha 1978.
- VACHEK, J.: *Lingvistická charakteristika současné angličtiny*. Praha 1958.
- VACHEK, J.: *Some Less Familiar Aspects of the Analytical Trend in English*. In: *Selected Writings in English and General Linguistics*, p. 310—385. Prague 1976.
- VACHEK, J.: *On the Interplay of External and Internal Factors in the Development of Language*. In: *Selected Writings in English and General Linguistics*, p. 91—103. Prague 1976.
- WHITNEY, W. D.: *Language and the Study of Language*. New Haven 1867.
- WHITNEY, W. D.: *Die Sprachwissenschaft*. München 1874.
- WHITNEY, W. D.: *La vie du langage*. Paris 1875.

IN MEMORIAM AUGUST SCHLEICHER

In commemoration of August Schleicher his Prague period is recalled, and by analyzing his characterology of Czech his thoughts relevant for bohemistics are first presented. Later on ideas relevant for comparative and general linguistics are revealed from the same text. It is shown that the Hegelian colouring of Schleicher's conception is nothing but mnemonics, but it had become a stumbling-block for the linguists of the seventies and eighties. Later on Schleicher was converted to Darwinism, which had become a second stumbling-block.

Schleicher's teaching is neither Hegelianism, nor Darwinism, however, but a linguistic teaching. An attempt is made to re-establish Schleicher's purely linguistic doctrine, and to point out its interdisciplinary links of today.